

**ЕТНОГЕОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНЦІВ
РОСІЇ**

**ЭТНОГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СРЕДЕ УКРАИНЦЕВ
РОССИИ**

**ETHNOGEOGRAPHICAL PROCESSES IN ENVIRONMENT OF
UKRAINIANS IN RUSSIA**

На підставі переписів населення, в Росії 2002 і 2010 років проаналізовано динаміку чисельності українців. Обчислено частку українців в розрізі адміністративних одиниць, виявлено територіальні особливості їхнього розселення.

Ключові слова: діаспора, закордонне українство, етнічні землі, етнічні українці, ареали компактного розселення, перепис населення.

На основании переписей население, в России 2002 и 2010 годов проанализировано динамику численности украинцев. Сделано расчет доли украинцев в разрезе административных единиц, выявлены территориальные особенности их расселения.

Ключевые слова: диаспора, заграничное украинство, этнические земли, этнические украинцы, ареалы компактного расселения, перепись населения.

On the basis of censuses the population, in Russia 2002 and is analyzed 2010 dynamics of number of Ukrainians. It is made calculation of a share of Ukrainians in a cut of administrative units, territorial features of their moving are revealed.

Key-words: diasporas, Ukrainians of abroad, ethnic lands, ethnic Ukrainians, area's of compact living.

Політичні та історичні реалії розвитку країн призводили до значних переміщень людей. Територія розселення українців не обмежується історичними та географічними кордонами України. Розпорошеність української

нації можна пояснити відсутністю державності, політичними, економічними причинами. Наслідком стало переміщення українців в пошуках кращої долі: в межах України, частіше – до інших держав [2, с. 8]. Таким чином внаслідок дії політичних, економічних (пошук кращої долі) та стихійних причин частина українського населення опинилася за її межами [5, с. 46].

Дослідження середовища закордонних українців, причин його виникнення, умов його функціонування, перспектив розвитку є важливим завданням, по-перше тому, що ця тема довгий час була забороненою, по-друге, закордонне українство відіграє важливу роль у міжнародних контактах нашої країни, по-третє, через високий рівень безробіття значна кількість українців виїжджає за кордон з метою заробітку поповнюючи закордонне українство в країнах світу [1, с. 25].

Важливим завданням є співпраця із закордонним українством, що дозволить налагодити економічні, культурні зв'язки з країнами, де проживає велика кількість українців. Закордонне українство є частиною світової діаспори з притаманними лише їй ознаками: внутрішніми розбіжностями, конфліктами поколінь, які спричинені різними хвилями міграції, ролями в економічному, політичному та культурному житті країн перебування, асиміляційними процесами, ступенем збереження своєї ідентичності тощо [11, с. 17].

За останні роки проблемі дослідження української діаспори присвячено велику кількість наукових досліджень. Це знайшло своє відображення у низці конференцій, з'їздів, форумів, появі наукових монографій, дисертаційних досліджень тощо.

Серед українських науковців, які зробили вагомий вклад у вивчення закордонного українства варто виділити В. М. Ботушанського, В. Василенка, С. М. Вдовенка, І. І. Винниченка, В. Б. Євтуха, В. Ідзя, Т. В. Коломієць, І. Кураса, Ю. Є. Лагутова, Т. Я. Лупула, В. Маркуся, Н. Г. Мерфі, М. І. Пірен, С. Пиріжкова, Т. Г. Рендюка, С. Романюк, В. Романцова, Ю. В. Семка, М. Сополігу, В. П. Трощинського, С. Чорного, А. Шевченка та інших. Значний

досвід вивчення українства в Росії мають російські вчені М. Губогло, В. М. Кабузан, Ю. Карпова, В. Тишков.

Варто зазначити, що значна кількість публікацій присвячена проблемі закордонного українства в Росії. Малодослідженими аспектами залишаються територіальні аспекти розселення українців в Росії та поширення української мови. Поширеними є дослідження в галузі філології, культурології, політології, історії, інституційних засад функціонування української діаспори.

Метою статті є з'ясування чисельності етнічних українців у складі населення Російської Федерації, виявлення їхньої частки по адміністративних одиницях Російської Федерації, виявити територіальні закономірності у їхньому розселенні, здійснити аналіз динаміки кількості українців у Російській Федерації.

Найбільші ареали компактного розселення етнічних українців опинилися в складі Російської Федерації. Українці в Росії є найбільшою групою українців поза межами України. Власне частина їх стала діаспорою через довільне проведення кордонів між РРФСР і УРСР у 20-х рр. ХХ ст., яке проводилось без врахувань особливостей етнічного складу населення. До складу Росії потрапили частина українських етнічних земель – Кубань, Донщина, Воронежчина, Курщина, Брянщина, Стародубщина (північна частина Чернігово-Сіверської землі), Північна Слобожанщина, Таганрозька та Шахтинська округи. Тому до діаспори, на нашу думку, доцільно відносити тих українців, які опинилися в Росії внаслідок міграцій, або нащадками тих, хто переїхав до Росії з території сучасної України [17, с.5].

Сучасне українське населення в Росії, у місцях проживання відрізняють національні традиції. Зокрема це: використання засобів господарювання, стереотипи поведінки, українська кухня, ставлення до землі, сільськогосподарські традиції. Елементи матеріальної культури є стійкішими, ніж національна свідомість, що розмивається вже у другій-третьій генерації іммігрантів держави. В українців сучасної Росії є родичі в Україні [7, с. 170].

Не лише українські етнічні землі є місцем компактного проживання українців. У значній частині Росії (особливо Північний Кавказ, Кубань, Нижнє Поволжя, Башкирія, Західний Сибір, Далекий Схід) досі проживають етнічні українці та їх нащадки, що асимілювалися: духівництво, чиновники, селяни, козаки, інженери оборонних підприємств, нафтовики, газовики, депортовані з України під час колективізації “куркулі”. Українці становили істотну частину в заселенні азійської частини російського простору, “століпінському” переселенні, численних “будовах комунізму”, міграціях радянського часу – освоєнні Сибіру, крайньої Півночі [7, с. 170].

Історія появи українців на території Росії є складною проблемою не повністю вивченою. Сучасний український історик В. Сергійчук вважає, що українці переселилися в історичні регіони Московщини за часів політичної могутності Київської Русі. Саме вони перенесли в цей регіон мову, культуру, феодальну державність [7, с. 164], інші вчені підтримують думку, що міграції українців на територію сучасної Росії спричинило татаро-монгольське іго.

Україна стала регіоном Російської імперії, звідки йшли найбільші переселенські потоки на схід. Такі потоки були спричинені наступними причинами: скасуванням кріпосного права, проведенням століпінської реформи. Такі заходи були підтримувані урядом: грошові дотації, звільнення від призову, безкоштовне перевезення емігрантів, надання земельних наділів тощо. Рушійними силами такого переселення були безземелля селян, високий податок на землю, перенаселення, голод [6, с. 11]. Українські губернії Російської імперії стали генераторами мас переселенців. За 1891-1900 рр. вихідці з сучасної України становили 36 % усіх внутрішніх мігрантів імперії, то в 1901-1910 рр. їхня частка зросла до 49 % і досягла 60 % в роки, що передували Першій світовій війні. Територіями куди емігрували українці стали прилеглі до України південні губернії, Північний Кавказ, Поволжя, азійська частина Росії, Далекий Схід.

На початку 30-х років переселення з України здійснювалося на принципово нових засадах, замість добровільного індивідуального почалося

колективне “організоване” переселення. Серед переселенців переважали політичні противники радянської влади. Європейська Північ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід перетворилися в місця спецпоселення і спецпереселення, де масово використовувалася практично безплатна каторжанська праця. До початку Другої світової війни головними місцями переселення українців стали Алтай, Республіка Комі, Омська, Новосибірська, Кіровська області та Красноярський край [6, с. 15]. В роки “відлиги” частина людей повернулися додому, але значна їх кількість залишилась в Росії через адміністративні перешкоди чи життєві обставини.

Загалом варто виділити два види територій куди переселялися українці: регіони, котрі впродовж 30–80-х рр. ХХ ст. були місцями заслання і спецпоселення насамперед за політичними мотивами; північні і північно-східні регіони Росії, де значна частина українців працює на високооплачуваних нафто- і газопромислах, видобутку золота, кольорових металів тощо [6, с. 42].

Українські міграції були масовими і в післявоєнний період. Вони відбувалися у формі так званих “оргнаборів” – вербування робочої сили для освоєння територій нового господарського розвитку, експлуатації родовищ корисних копалин, промислових новобудов часто у важкодоступних регіонах Росії. Для жителів Радянської України це було можливістю покращити своє матеріальне становище. Ці переміщення можна пояснити тим, що вербування робочої сили та переміщення значної кількості осіб по території тодішнього Радянського Союзу мали нівелювати етнічні відмінності та витворити єдину радянську націю.

Згідно кількості українців в Росії за переписами 1959-2010 рр. (рис. 1), бачимо, що найбільша кількість українців зафіксована у 1989 р. Згідно даних цього перепису, у Росії проживало 4363 тис. українців. Передусім вони проживали в столиці, обласних центрах, північних селищах нафтовиків, Північному Кавказі, прикордонних з Україною територіях [3, с. 88-91]. У перші роки після розпаду СРСР значна кількість українців, особливо з Далекого Сходу, переїхала в Україну. Погіршення економічної ситуації в Україні

(з 1994 р.) призвело до зменшення числа українців, що поверталися на свою історичну батьківщину. Одночасно з тим відбувалися процеси активізації українців, які виїжджали до Росії, де економічна ситуація була кращою. Це призвело до формування потужних міграційних потоків у зворотному напрямку, і приблизно з другої половини 1990-х років і до теперішнього часу Україна є одним з джерел російського міграційного приросту [9, с. 94-95].

Рис. 1. Динаміка кількості українців в Росії за переписами 1959-2010 рр.

Складено за: [22].

Значне зниження кількості етнічних українців у Росії російські дослідники пояснюють впливом таких факторів: природне скорочення, міграційний відтік та зміна національної приналежності. За розрахунками російських фахівців перші два фактори зумовили скорочення українського населення у Російській Федерації не більш ніж на 250 тис. осіб, а 1,2 млн. українців просто “зникли” внаслідок зміни національної ідентичності [9, с. 94-95]. Ураховуючи велику частку осіб, які не вказали на свою етнонаціональну приналежність (майже 1,5 млн.), можна припустити, що сюди ввійшли й українці. Але все ж

найбільшою мірою зменшення кількості українців в Росії відбулося внаслідок асиміляції [4, с. 177].

Зміна етнічної ідентичності з української на російську – процес не обов'язково незворотній. Тому, наступний перепис може показати збільшення кількості українців у Росії. Це також залежить від політичної ситуації, особливостей проведення етнічної політики, соціально-економічного становища населення. Для прикладу, у Москві, за результатами перепису 2002 р., чисельність українців не зменшилась, а навпаки, зросла в порівнянні з переписом 1989 р. [15, с. 70].

Характерною рисою етнодемографічної структури розселення українців у Росії є їх концентрація у великих містах. Передусім це Москва та Санкт-Петербург, що має значення в організаційному та культурно-політичному аспектах. Зокрема, у Москві, не включаючи осіб українського походження, проживає 254 тис. українців (9 % від усієї кількості українців Росії і 2,4 % від усього населення Москви), у Санкт-Петербурзі – понад 87 тис. українців (майже 3 % від кількості українців і 1,9 % від усієї кількості населення міста) [4, с. 177]. Іншою стороною української еміграції до Росії є господарське освоєння Сибіру, куди відправляли кваліфікованих спеціалістів у галузі нафто- та газовидобування. В основному це Тюменська область.

Українці в Росії проживають у всіх регіонах. Найбільшою є їхня частка у північних і східних територіях, що, з одного боку, є наслідком жорстокої етнічної політики радянського режиму та, з другого боку, засвідчує роль українського населення в освоєнні цих країв [4, с. 177].

Чисельність українців у сучасних межах Росії, за даними Всеросійського перепису населення 2002 р., становить 2 млн. 940 тис. осіб (2 % населення). У 1989 р. цей показник становив 4 млн. 360 тис. осіб, або 3 % усього населення Російської Федерації. Величезна більшість цього населення – це іммігранти з України вже новітніх часів (після Другої світової війни) [4, с. 177]. Хоча протягом 1990-х років чисельність українців у Росії скоротилась на 32,5 %, положення українського етносу у етнодемографічній структурі Росії не

змінилось – як і раніше, він посідає третє за чисельністю місце після росіян (79,8 %) і татар (3,8 %) [22].

За переписом населення 2002 р. у Центральному федеральному окрузі Росії була зосереджена найбільша частка українців (26 %). Загалом у цьому окрузі станом на 2002 р. проживало 756 087 українців. Таке зосередження українців у цьому окрузі пояснюється тим, що частина Білгородської, Брянської, Воронежської, Курської областей є українськими етнічними землями. За переписом 1926 р. тут проживало 2 млн. 970 тис. українського населення на площі понад 40 тис. км². Українське походження місцевого населення проявляється в поширенні в мові українізмів, українського пісенного фольклору, деяких побутових традиціях [4, с. 163]. Московська область та Москва традиційно приймають трудових мігрантів з України.

Потоки трудових мігрантів спрямовані до Санкт-Петербурга. Республіка Комі була місцем, де були табори, куди відправляли “ворогів народу”, тому тут зосереджена значна кількість українців, які після звільнення з певних причин тут залишилися. Мурманська область (56 845 осіб) – українці тут здебільшого працюють на риболовецькому та торговельному флотах, велика частина військовослужбовців та їх родин, спеціалістів, які працюють на об’єктах гірничодобувної та хімічної промисловості. Тут переважає “молода” діаспора, українські переселенці останніх десятиліть [6, с. 100–101].

Місцем проживання значної частини українців є Уральський федеральний округ: значна частина українського населення зосереджена в Свердловській, Тюменській, Челябінській областях. У Тюменській області зосереджуються місця видобутку нафти та газу, туди з часів Радянського Союзу скеровували спеціалістів з України. Українська діаспора на Уралі почала формуватися ще з кінця XVIII ст., поволі зростала упродовж першої половини XIX ст. і на початку XX ст. Українці заселяли сільськогосподарські території, одночасно з тим, розвивалося промислове виробництво, що вимагало залучення робочої сили з інших територій, в тому числі з України. Урал виконував також важливу

роль як база, “стартовий майданчик” на шляху до освоєння Сибіру і Далекого Сходу, як основний район формування груп переселенців [6, с. 80].

Сибірський федеральний округ є місцем проживання значної української діаспори. Передусім це Республіка Алтай, Алтайський край, Красноярський край, Іркутська, Омська області. Тут зосереджувалася система таборів, згодом сюди проводилися так звані “оргнабори” з метою господарського освоєння Сибіру.

Далекосхідний федеральний округ, де значна кількість українців зосереджена у Приморському краю. Власне Далекий Схід почав освоюватися Росією після вимушеної відмови Китаю, який претендував на ці території. Наприкінці 70-х на початку 80-их рр. XIX ст. переселенські потоки помітно зросли. Сюди скеровували селян з Полтавської, Чернігівської, Київської губерній з метою сільськогосподарського освоєння цих територій. Переселяючись на Далекий Схід, українці принесли туди рідну мову, порівняно високу виробничу і побутову культуру, народні звичаї [6, с. 91–92].

Останній перепис населення в Росії 2002 р. зафіксував в Краснодарському краї лише 131,8 тис. українців. Сьогодні здебільшого це іммігранти з України повоєнного періоду. Нащадки давніх українців Кубані переважно позиціонують себе як росіян. Понад 17 тис. громадян Краснодарського краю ідентифікували себе у 2002 р. як козаків. Деякі відгалуження козацьких організацій виявляють симпатії до України, хоча урядові кола Росії прагнуть скерувати такі рухи в антиукраїнському напрямі [4, с. 163].

Регіонами компактного проживання українців стали Магаданська, Мурманська, Тюменська області, Республіка Комі, Ханти-Мансійський, Ямало-Ненецький, Таймирський, Чукотський автономні округи де частка українців становить більше 6%. В Камчатській, Омській, Амурській областях, Приморському та Хабаровському краях, в Республіці Саха (Якутія) частка українців становить від 3,6 % до 5,8 %. В європейській частині Росії, окрім північних територій, досить значною є частка українців в Калінінградській (4,9 %), Білгородській (3,8 %) та Оренбурзькій (3,5 %) областях [4, с. 177].

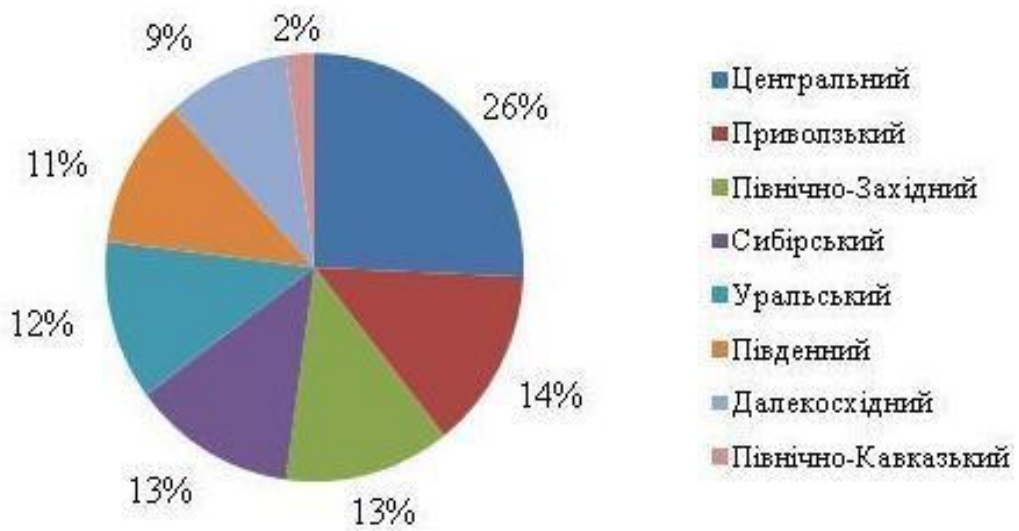

Рис. 2. Розподіл українців за федеральними округами Російської Федерації в 2002 р.

Складено за: [22].

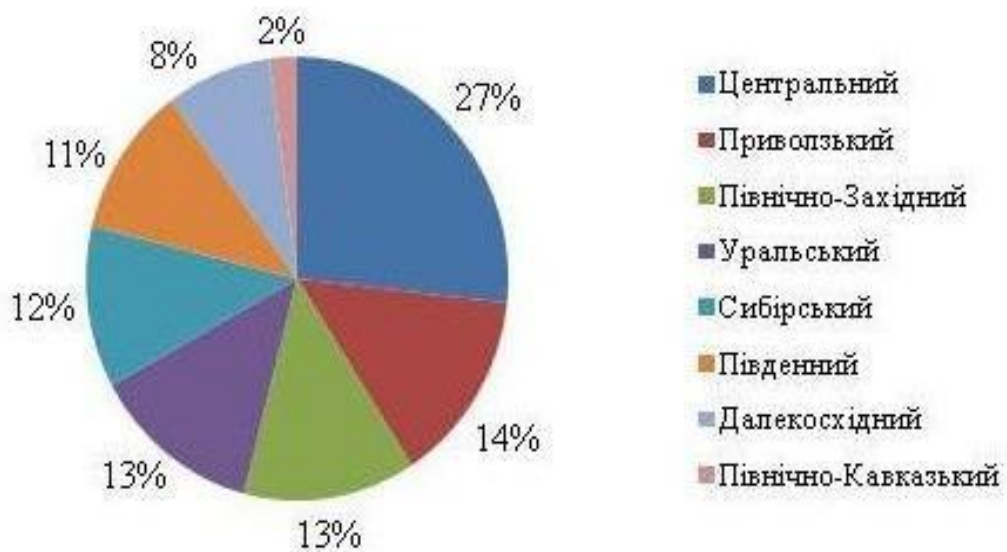

Рис. 3. Розподіл українців за федеральними округами Російської Федерації в 2010 р.

Складено за: [22].

Як бачимо, з рис. 2 та рис. 3 відбулася зміна розподілу українців у структурі федеральних округів Російської Федерації. Якщо у Південному, Північно-Західному, Північно-Кавказькому та Приволзькому федеральних округах частка не змінилась, то у Центральному та Уральському федеральних округах частка збільшилась. Це можна пояснити потоками трудових мігрантів до Москви та Тюменської області. Зменшення у Сибірському та Далекосхідному федеральних округах є наслідком асиміляційних процесів та втратою національної ідентичності. Кількісні та відносні зміни у чисельності українців відображено у табл. 1.

Таблиця 1

**Кількісні та відносні зміни у чисельності українців
за переписами 2002 і 2010 рр.**

Федеральний округ	Кількість українців		Зміна чисельності українців у порівнянні з 2002 р.	Відносні зміни у чисельності українців у порівнянні з 2002 р.
	2002	2010		
Далекосхідний	282029	154944	-127085	-45,06
Південний	330742	212674	-118068	-35,70
Північно-Західний	377456	254239	-123217	-32,64
Північно-Кавказький	65880	40494	-25386	-38,53
Приволзький	402320	272385	-129935	-32,30
Сибірський	373265	226860	-146405	-39,22
Уральський	355087	249915	-105172	-29,62
Центральний	756087	514919	-241168	-31,90
Російська Федерація	2942866	1926430	-1016436	-34,54

Складено за: [22].

У Далекосхідному федеральному окрузі зафіксоване найбільше зменшення кількості українців (45,06 %), що свідчить про значні асиміляційні процеси. Особливо це помітно у зменшенні українського населення у Приморському та Хабаровському краях та Амурській області. За міжпереписний період кількість

українців у цих адміністративних одиницях зменшилася на 78 763 особи, що не можна пояснити процесами смертності чи рееміграції.

В Уральському федеральному окрузі зафіксовано найменшу зміну кількості українців в Росії. Тюменська область стала територією, де було зафіксовано найменше скорочення кількості українців. Цей регіон місце видобутку нафти і газу, багато спеціалістів залишилися тут ще з часів Радянського Союзу. Досить поширеними є трудові міграції, так званим вахтовим методом.

Таблиця 2.

**Кількість і частка українців у населенні федеральних округів
Російської Федерації (за переписами 2002 і 2010 рр.)**

Федеральний округ	2002		2010	
	Кількість українців	Частка українців	Кількість українців	Частка українців
Далекосхідний	282029	4,21	154944	2,46
Південний	330742	2,37	212674	1,54
Північно-Західний	377456	2,70	254239	1,87
Північно-Кавказький	65880	0,74	42511	0,45
Приволзький	402320	1,29	272385	0,91
Сибірський	373265	1,86	227353	1,18
Уральський	355087	2,87	249915	2,07
Центральний	756087	1,99	514919	1,34
Російська Федерація	2942866	2,03	1928940	1,35

Складено за: [22].

Незважаючи на значне зменшення кількості українців в Далекосхідному федеральному окрузі, у розрізі федеральних округів українці мають найвищу частку у населенні, що перевищує середньоросійський показник. Достатньо висока частка українців в Уральському, Північно-Західному та Південному федеральних округах.

Українці Росії є невід'ємною частиною українського етносу. Кількісно це одна з найбільших спільнот українців, які проживають за кордоном. Серед народів Росії українці посідають третє місце після росіян і татар. Крім українських етнічних територій, українці проживають у всіх адміністративних одиницях Російської Федерації.

Наступний перепис населення у Російській Федерації може показати як і збільшення, так і зменшення кількості українців. Це залежить від політичної ситуації в Російській Федерації, особливостей здійснення етнічної політики та соціально-економічного становища українців. Зростатиме частка українців за рахунок трудових мігрантів, оскільки рівень економічного розвитку Росії є вищий. Передусім це стосується Москви, Санкт-Петербурга та Тюменської області, куди спрямовані потоки трудових мігрантів.

Натомість у Далекосхідному та Сибірському федеральних округах може відбутися зменшення частки українців через значну віддаленість від України, асиміляційні процеси, що ведуть до втрати національної ідентичності.

Важливим чинником є вибір нашою державою інтеграційного вектору. Зокрема, реалізація європейського вектору може спричинити послаблення зв'язку з Україною зарубіжного українства Росії. Одночасно з цим може стати жорсткішою етнічна політика стосовно українців у Росії. Цілком імовірним є ускладнення умов праці українським трудовим мігрантам, обмеження діяльності українських товариств та організацій. Натомість прийняття проросійського курсу може привести якщо не до поліпшення інституційних умов українства, то до збереження існуючої ситуації.

Список літератури

1. Абліцов В. Українська діаспора: вчора і сьогодні // В. Абліцов, Г. Сімченко. – Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям (матеріали науково-практичної конференції, м. Донецьк, 17 грудня 2004 р.). – Донецьк. – 110 с.
2. Винниченко І. І. Закордонне українство // І. І. Винниченко. – Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям (матеріали науково-практичної конференції, м. Донецьк, 17 грудня 2004 р.). – Донецьк. – 110 с.

3. Грушевський О. Українці в Росії (за результатами соціологічного дослідження фонду “Громадська думка” та акціонерного товариства БКМ // О. Грушевський, Т. Кутковець. – Культурні зв’язки Донеччини з українським зарубіжжям (матеріали науково-практичної конференції, м. Донецьк, 17 грудня 2004 р.). – Донецьк. – 110 с.
4. Дністрянський М. С. Етногеографія України: навч. посіб. / М. С. Дністрянський. – Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
5. Заставний Ф. Д. Економічна і соціальна географія України: навч. посіб. / Ф. Д. Заставний. – К.: Форум, 2001. – 239 с.
6. Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1992. – 176 с.
7. Ідзьо В. Українська діаспора в Росії. Українсько-російські взаємовідносини: історія, наука, релігія / В. Ідзьо. – Львів: Бак, 2002. – 304 с.
8. Кабузан В. М. Украинцы в мире : динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века–1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 658 с.
9. Карпова Ю. Этнодемографические аспекты миграционных процессов в России и Украине / Ю. Карпова // Социс. – 2005. № 12. – С. 94.
10. Лагутов Ю. Українці в Росії та росіяни в Україні: особливості національного розвитку в контексті етнополітики держав проживання / Ю. Лагутов, А. Попок. // Українські варіанти. – 1998. – № 3–4. – С. 53–63.
11. Лановик Б. Роль української діаспори у становленні української незалежної держави / Б. Лановик // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Перша наукова конференція (8-10 березня 2006 р., Львів): тези доповідей. – Львів, 2006 р. – С. 17–19.
12. Леонова А. Н. Українська діаспора / А. Н. Леонова // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – № 4/98. – С. 163.
13. Мазука П. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / П. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 91–102.
14. Пирожков С. И. Пограничный режим и миграционная подвижность населения Украины / С. И. Пирожков // Миграции и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украины: Сб. науч. трудов. – К., 2002. – С. 12.
15. Степанов В. В. Россия в этническом измерении (по результатам переписи 2002 г.) / В. В. Степанов, В. А. Тишков // Социс. – 2005. – № 9., С. 70.
16. Трощинський В. Проблеми етнічного відродження східної української діаспори / В. Трощинський, А. Попок // Українські варіанти. - К., 1997. – Ч. 2. – С. 26.
17. Чорний С. Українці в Євразії: Чисельність і розміщення за переписами 1897 – 1990 рр. / С. Чорний. – К., 2002., С. 5.
18. Державна Програма співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/6511.htm>.
19. Закон України “Про правовий статус закордонних українців” // Відомості Верховної Ради,

2004. – № 25. – С. 343.

20. Національна концепція співпраці із закордонними українцями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.president.gov.ua/ documents/5096.html](http://www.president.gov.ua/documents/5096.html).

21. Проблеми національно-культурного відродження українців Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.kobza.com.ua/ content/view/1996/29](http://www.kobza.com.ua/content/view/1996/29).

22. Федеральная служба государственной статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.perepis-2010.ru>.